

Comparative Analysis of Demographic Characteristics in Formal and Informal Settlements of Sanandaj

Saeed Khani¹ - Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

Kayoumars Irandoost - Department of Urban Planning, Faculty of Art & Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

Alireza Kammali - Department of Urban Planning, Faculty of Art & Architecture, Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan, Iran.

Received: 16 October 2020 Accepted: 06 May 2021

Highlights

- With increasing urbanization and the importance of planning, demographic data and analysis are needed at the level of urban districts.
- The paper compares the demographic indicators and characteristics of informal settlements and other settlements in Sanandaj.
- Along with demographic heterogeneity, a significant portion of the changes, including population growth and immigration, take place in informal settlements.
- In urban management with the aim of upgrading and regeneration of informal settlements, it is necessary to pay attention to demographic characteristics.

Extended abstract

Introduction: Informal settlements are a fundamental challenge in modern urbanization. Various approaches and plans have been adopted to address this challenge, but many of them have not been associated with success for various reasons, including a lack of understanding of the characteristics of these settlements, especially the demographic dimensions. Studies have demonstrated that housing and habitation in informal settlements is far more frequent in Sanandaj than the national average, and covers more than half of the city's population. The aim of this study was to analyze the demographic characteristics and indices in informal settlements and compare them to those in other settlements in Sanandaj. The achievements are highly significant mainly because they provide an overview of the active demographic structure and processes in formal and informal settlements. Moreover, many theories that indicate the formation of informal settlements highlight the importance of social, economic, and demographic factors in this regard.

Theoretical Framework: The theoretical framework of this research was based on theories that focus on urban growth and diversity in developing countries. Furthermore, these theories address the typology of urban settlements due to this diversity.

According to the demographic transition framework, rural-urban migration is the initial source of urban growth at the early stages of transition, but natural population growth itself is the fundamental source of urban growth as the transition and urbanization processes continue, and the urban sector grows increasingly larger (Keyfitz, 1980: 149). In the middle and end of the demographic transition, where the rates of death and birth are both low and more or less equal in urban and rural areas, rural-urban migration turns into another factor affecting the growth of urban population.

Undergoing a state of demographic transition and post-transition, the city of Sanandaj, Iran has witnessed both natural growth and rural migration, and has therefore experienced high rates of urbanization. This increasing urbanization has led to the formation of various structures and patterns of urban settlement, including informal dimensions, and represents

¹ Responsible author: s.khani@uok.ac.ir

different trends, types, and patterns in demographic terms.

Methodology: The present research is a quantitative descriptive study with an exploratory nature although it analyzed the current conditions. It was conducted to compare population characteristics and indices in formal and informal settlements in Sanandaj with a secondary analysis of raw data from the population and housing censuses in 2006, 2011, and 2016 in Sanandaj. After the data were processed and prepared, the districts were classified into settlement types based on previous research, and the population characteristics and indices in urban settlements were then compared and analyzed.

Results and Discussion: According to the results, the most dramatic demographic changes in Sanandaj, including those in size, population growth rate, and migration, had occurred in informal settlements. In addition, they are considered as the poles of attraction of the population along with the new settlement areas. There is instability and imbalance among the settlements in terms of the static characteristics of the population, including household density, residential unit quality, academic conditions, dependency burden, and employment status. This indicates that informal settlements with larger households, smaller residential units, larger populations per room, and higher ratios of flimsy housing units are excluded from the proper cycle of economic and social urban life. These problems can all lead to occurrence of further urban challenges.

Conclusion: The present study revealed the existence of heterogeneous characteristics and demographic indices in the settlements of Sanandaj. Although the same pattern in terms of population processes cannot be considered for different districts, some settlements are characterized by both higher population growth and poorer housing, occupation, employment, and education. This makes them not only more vulnerable but also potential causes of urban issues and the Achilles' heel of urban management.

The policy solution proposed in this article is that it is necessary and fundamental to pay attention to the demographic characteristics and indices of informal settlements in the provision and advancement of a comprehensive approach to planning and management in order to upgrade and regenerate these settlements. The results of this paper provide important lessons for planners and policy-makers on population redistribution policies and urban management, and indicate the different dimensions and characteristics of population in districts and settlements of Sanandaj.

Key words: demographic index, static population characteristic, formal settlement, informal settlement, Sanandaj.

Acknowledgment: The authors would like to thank the Deputy of Statistics and Information of the Management and Planning Organization of Kurdistan Province for their provision of the available information concerning the general population and housing censuses of the districts of Sanandaj.

Citation: Khani, S., Irandoost, K., Kammali, A. (2021) Comparative Analysis of Demographic Characteristics in Formal and Informal Settlements of Sanandaj, *Motaleate Shahri*, 10(40), 105–118.
doi: 10.34785/J011.2022.210/Jms.2021.132.

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to Motaleate Shahri. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

تحلیل تطبیقی ویژگی‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های رسمی و غیررسمی

شهر سنندج

سعید خانی^۱ - استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.
کیومرث ایراندوست - دانشیار، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.
علیرضا کمالی - دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران.

تاریخ دریافت: ۲۵ مهر ۱۳۹۹ تاریخ پذیرش: ۱۶ اردیبهشت ۱۴۰۰

چکیده

سکونتگاه‌های غیررسمی چالشی بنیادین در شهرنشینی نو به شمار می‌روند. در برخورد با این چالش، رویکردها و برنامه‌های گوناگونی به‌کار گرفته شده است، ولی بسیاری از برنامه‌ها به دلایل گوناگون از آن گونه نبود شناخت ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها به‌ویژه ابعاد جمعیتی با کامیابی همراه نبوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد ابعاد اسکان در سکونتگاه‌های غیررسمی در سنندج بسیار فراتر از میانگین کشوری است و بیش از نیمی از جمعیت شهر را فرا گرفته است. هدف این نوشتار واکاوی شاخص‌ها و ویژگی‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های غیررسمی و همسنگی آن با دیگر سکونتگاه‌های شهر سنندج است. این پژوهش یک بررسی توصیفی و از گونه اکتشافی است و با کمک داده‌های ثانویه (اطلاعات سرشماری در سال‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵) درباره محله‌های سنندج به نتیجه رسیده است. دستاوردها نشان می‌دهد که بیشترین دگرگونی‌های جمعیتی شهر سنندج دربرگیرنده حجم، آهنگ رشد جمعیت و مهاجرت در سکونتگاه‌های غیررسمی شکل می‌گیرد. افزون بر این، از دید ویژگی‌های ایستای جمعیت شامل تراکم در خانوار، تراکم در زمین، چگونگی آموزش، بار تکفل و چندوچونی اشتغال گونه‌ای ناپایداری و نبود توازن در میان سکونتگاه‌ها برپاست که همگی می‌توانند زمینه‌ساز نمایان شدن دیگر چالش‌های شهری باشند. راهکار سیاستی نوشتار این است که در فراهم‌آوری و پیشبرد یک رویکرد فراگیر برای برنامه‌ریزی و مدیریت بر پایه بهسازی و بازآفرینی این سکونتگاه‌ها، توجه به ویژگی‌ها و شاخص‌های جمعیتی آنها بایسته و بنیادین است. نتایج این مقاله، علاوه بر نشان دادن ابعاد و ویژگی‌های مختلف جمعیت در مناطق و محلات سنندج، درس‌های مهمی را برای برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران در مورد سیاست‌های توزیع مجدد جمعیت و مدیریت شهری ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: شاخص‌های جمعیتی، ویژگی‌های ایستای جمعیت، سکونتگاه‌های رسمی، سکونتگاه‌های غیررسمی، شهر سنندج.

نکات برجسته

- با شهری شدن روزافزون و اهمیت یافتن نظام برنامه‌ریزی، به داده‌ها و تحلیل‌های جمعیتی در سطح محله‌های شهری نیاز است.
- مقاله شاخص‌ها و ویژگی‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های غیررسمی و سایر سکونتگاه‌های شهر سنندج را با هم‌دیگر مقایسه می‌کند.
- افزون بر ناهمگونی‌های جمعیتی، بخش قابل توجهی از تحولات شامل رشد جمعیت و مهاجرت‌پذیری در سکونتگاه‌های غیررسمی صورت می‌گیرد.
- در مدیریت شهری با هدف بازآفرینی و بهسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، توجه به ویژگی‌های جمعیتی ضروری است.

۱. مقدمه

شهرنشینی یکی از برجسته‌ترین سویه‌های زندگی اجتماعی در دنیای امروز است. با توجه به دوراندیشی‌های اقتصادی و اجتماعی، انسان امروزی گرایش شگرفی به تمرکز و جا گرفتن در واحدهای سکونتی بزرگ دارد. به‌گونه‌ای که پیش‌بینی شده، شمار فراوانی از شهرنشینان در آینده ساکن شهرهای با بیش از هشت میلیون جمعیت یا «ابر شهرها»^۱ خواهند بود و این نشان می‌دهد که اندیشه «ضدشهرگرایی»^۲ از هم‌اکنون پایان یافته انگاشته می‌شود (Naghdi, 2004: 322). به گفته پوماین، «رشد شهرنشینی در سطح جهان در سده بیستم و به‌ویژه از نیمه دوم آن آغاز شده و از این جهت یک پدیده نوین به شمار می‌رود. این پدیده در عین حال جهانی هم هست و کم‌وبیش همه کشورها آن را تجربه کرده یا می‌کنند. این فرایند جهانی، پراکنش فضایی ساکنان زمین را در همه بخش‌های جهان شکل داده و هنوز هم رو به شکل دادن است. فرایندی که به نظر برگشت‌ناپذیر می‌نماید» (Pumain, 2006: 319).

بر پایه داده‌های سازمان ملل، نسبت شهرنشینی در سطح جهان از ۳۰ درصد در سال ۱۹۵۰ به ۴۷ درصد در سال ۲۰۰۰ و ۵۰ درصد در سال ۲۰۱۰ رسید و پیش‌بینی می‌شود که در سال ۲۰۲۵ به ۵۸ تا ۶۰ درصد برسد (United Nations, 2000: 9; Population Reference Bureau, 2010: 3). کشور ایران نیز مانند بسیاری از جوامع، رو به تجربه شهرنشینی بوده و شتاب این دگرگونی در کشور از بسیاری از جوامع در حال توسعه نیز بیشتر بوده است. نسبت شهرنشینی در کشور ما در ۵۰ سال گذشته بیش از ۳/۷ برابر شده و از ۳۱/۴ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۶۸/۵ درصد در سال ۱۳۸۵ و ۷۴ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است (Statistical Center of Iran, 1956; 2006; 2016). بنابراین ترکیب جمعیت کشور از یک حالت بیشتر روستایی و عشایری به ترکیب «بیشتر شهرنشین» دگرگشته و «پیش‌بینی می‌شود که این نسبت در سال ۲۰۲۵ میلادی (۱۴۰۴ ه.ش) به ۷۵ درصد برسد» (Khani, 2012: 17).

نسبت شهرنشینی در استان کردستان نیز، همواره روندی افزایشی داشته است. در حالی که در سال ۱۳۳۵ نسبت شهرنشینی در استان کردستان ۱۱/۲ درصد بوده است، در سال ۱۳۴۵ به ۱۶/۵ درصد، در سال ۱۳۵۵ به ۲۴/۲ درصد، در سال ۱۳۶۵ به ۳۹/۷ درصد، در سال ۱۳۷۵ به ۵۲/۴ درصد، در سال ۱۳۸۵ به ۵۹/۴ درصد و بر پایه واپسین سرشماری (سال ۱۳۹۵)، به نزدیک به ۷۱ درصد رسیده است (Statistical Center of Iran, 1956-2016). این دگرگونی‌ها در شهرستان سنندج در سطحی گسترده‌تر و با شتابی بیشتر پیش‌رفته است، به طوری که بر پایه اطلاعات سرشماری، نسبت شهرنشینی شهرستان سنندج از ۲۶/۶ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۸۲ درصد در سال ۱۳۹۵ رسیده است (Ibid, 1966; 2016).

در سنندج، عموماً به چهار دلیل «رشد طبیعی جمعیت شهری، مهاجرت، طبقه‌بندی دوباره (تبدیل نقاط روستایی به شهر) و بیوست و همراه کردن گستره‌های جدید به شهر» (Arriaga, 1999: 348; Amani, 2001: 29) و به‌طور ویژه به دلایل دوم و چهارم، شاهد گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی و محله‌های حاشیه‌ای و فقیرنشین هستیم؛

- 1 Metropolis
- 2 Anti-urbanism

به طوری که بر اساس مطالعات انجام‌گرفته (Irandoost, 2012: 169; Morovati, 2012: 121)، در سنندج حدود ۵۳/۳ درصد از جمعیت در سکونتگاه‌های غیررسمی و تنها با حدود ۱۵ درصد از مساحت کل شهر زندگی می‌کنند. براساس مطالعه دیگری (Eghbali & Rahimi, 2010: 58)، ۵۵ درصد جمعیت شهر سنندج در ۱۲/۷ درصد از گستره سراسر شهر اسکان یافته‌اند.

اگرچه چونی زندگی در مناطق شهری در سنجش با سطح زندگی روستاییان بهتر و بالاتر به نظر می‌رسد و همین یکی از انگیزه‌های گرایش روستاییان به سکونت در شهر است، ولی از سوی دیگر، شهر و شهرنشینی، خود عامل پدیدار شدن دشواری‌های فراوانی همچون بی‌مسکنی و بدمسکنی، گسترش آسیب‌ها و کژی‌های اجتماعی، آلودگی‌های زیست‌محیطی، انبوهی و چالش‌های ترافیکی و بسیاری دشواری‌های دیگر، به‌ویژه در شهرهای کشورهای در حال توسعه شده است؛ زیرا این دگرگونی چشمگیر متأثر از الگوی درون‌زای توسعه و پیشرفت اقتصادی کشور نبوده و طبیعی است که این الگو از شهرنشینی، پیش‌آمدها و مشکلات بسیاری به همراه داشته باشد؛ افزون بر آن که از دشواری‌های درونی و مشترک گسترش شهرنشینی هم در رنج است. از این رو، برجسته‌تر از سرشت شهرنشینی، چونی و چندی شهری شدن است (Naghdi, 2004: 323). بنابراین در حالی که افزایش اسکان مردم در شهرها و شهرنشینی روزافزون روی می‌دهد، به‌طور هم‌زمان شاهد افزایش فقر و سکونتگاه‌های غیررسمی در شهرهای بزرگ نیز هستیم که به یکی از مسائل و چالش‌های اصلی مدیریت شهری تبدیل شده‌اند. اگرچه سکونتگاه‌های غیررسمی، مسکن بخش عمده‌ای از فقرای شهری را تأمین می‌کنند - که بازار رسمی توان تأمین آن را ندارد - و در عین حال این محله‌ها مکانی برای سکونت گروه‌های فقیر می‌شوند که در خدمت اقتصاد شهر هستند و نیروی کار ارزان را برای اقتصاد شهر فراهم می‌کنند، با این وجود، این سکونتگاه‌ها در بردارنده مشکلات و مسائلی هستند که پایداری شهرها را تهدید می‌کنند. آسیب‌پذیری گروه‌های اجتماعی، تجمع فقر و برخی آسیب‌های اجتماعی، ناپایداری کالبدی، محیطی، اجتماعی و اقتصادی از ویژگی‌هایی هستند که این محله‌ها را به‌مثابه مشکل و مسئله در نظام برنامه‌ریزی مطرح می‌کند (Irandoost, 2012: 160).

با توجه به نکته‌های یاد شده و به‌ویژه آن که بخش چشمگیری از جمعیت شهر سنندج در سکونتگاه‌های به اصطلاح «غیر رسمی» ساکن هستند، شناخت و سنجش شاخص‌ها و ویژگی‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های گوناگون این شهر تصویری واقع‌بینانه از پدیده‌ها و برآیندهای جمعیتی را فرا روی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران شهری قرار می‌دهد. از دید نظری نیز، اگر انسان را محور و آرمان توسعه بدانیم و بپذیریم که یک بخش بنیادین و جدایی‌ناپذیر دستیابی به توسعه، جمعیت و چگونگی ابعاد ایستا و پویای آن است، کنکاش در این جستار ارزش می‌یابد. همچنین باید یادآور این نکته برجسته شد که اگر در گذشته به شناخت جمعیت و ابعاد آن کمتر توجه می‌شد، امروزه این راستینگی درک شده که برنامه‌ریزی در زمینه‌های گوناگون اقتصادی-اجتماعی به خصوص در دنیای شهری شده امروز، بایسته شناخت ابعاد گوناگون جامعه از آن‌گونه ویژگی‌های جمعیتی آن است. بنابراین در مقاله حاضر ضمن بهره‌گیری از دستاورد مطالعات

اتفاق می‌افتاد. از این رو، در برابر شهرنشین شدن یک جمعیت بازدارنده برجسته وجود داشت (Dyson, 2019: 171). مرحله کلیدی در گذار جمعیت شناختی هنگامی فرامی‌رسد که تراز مرگ‌ومیر شهری به پایین تراز تولد موالید شهری کاهش پیدا می‌کند (De Vries, 1990: 53). در چنین شرایطی است که رشد طبیعی جمعیت شهری برای نخستین بار مثبت می‌شود. از این پس جمعیت شهری دارای دو عامل رشد می‌شود؛ یکی رشد طبیعی خود جمعیت شهری و دوم مهاجرت پیاپی از روستا به شهر (که خود میزان رشد طبیعی جمعیت روستایی را کاهش می‌دهد). با کاهش مرگ‌ومیر به تراز پایین تراز موالید در شهرها، سقف جمعیتی برای شهرنشینی برداشته می‌شود؛ بنابراین، در دوره‌ای از رشد شهری پیاپی، نخست مهاجرت روستا-شهری پشتیبان بنیادی رشد شهری است ولی در دنباله و همچنان که سطح عمومی شهرنشینی در یک جمعیت افزایش پیدا می‌کند، این رشد طبیعی خود جمعیت شهری است که به کنشگر بنیادین رشد شهری بدل می‌شود. به عبارت روشن‌تر، در مراحل نخستین گذار جمعیت شناختی - هنگامی که شهر کوچک است - مهاجرت روستا به شهر خاستگاه آغازین رشد شهری است، ولی همچنان که گذار جمعیت شناختی و شهرنشینی ادامه می‌یابد و بخش شهری بزرگ و بزرگ‌تر می‌شود، رشد طبیعی خود جمعیت شهری خاستگاه بنیادین رشد شهری شمرده می‌شود. رشد طبیعی جمعیت شهری چه بسا بسیار پیش از این که نیمی از همه جمعیت یک سرزمین شهرنشین شود، برانگیزنده بنیادین رشد شهری شمرده می‌شود (Keyfitz, 1980: 149).

کاهش مرگ‌ومیر و افزایش رشد طبیعی جمعیت در مناطق روستایی به این معنی خواهد بود که برخی از نقاط در نتیجه افزایش جمعیت با طبقه‌بندی دوباره، به عنوان نقطه شهری شناخته شوند. همچنین رشد طبیعی جمعیت مناطق روستایی جریان مهاجرتی روستا-شهری را نیروبخشی می‌کند. به راستی، شواهد نشان می‌دهند که افزایش میزان خالص برون‌کوچی از مناطق روستایی، در فرایند گذار جمعیت شناختی افزایش می‌یابد. افزون بر این هنگامی که در پایان گذار جمعیت شناختی، میزان فوت و موالید هر دو پایین و کم‌وبیش همه‌جا برابرند، چه بسا مهاجرت دوباره عامل بنیادین تأثیرگذار بر رشد جمعیت شهری می‌شود؛ بنابراین، در شمار رو به‌رشدی از کشورهای در حال توسعه که از دید گذار جمعیت شناختی کم‌وبیش پیشگام هستند، کاهش رشد طبیعی جمعیت شهری به معنای این است که مهاجرت روستا-شهری مایه اصلی افزایش رشد شهری است (Chen, et al., 1998: 137).

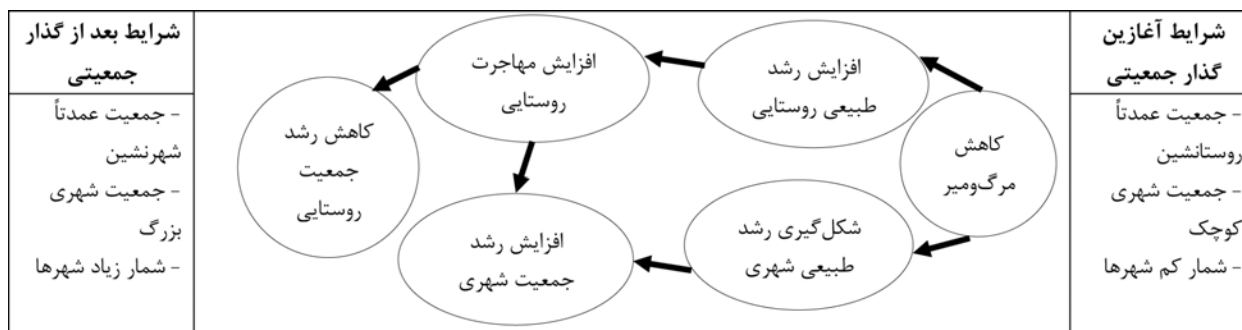
تصویر شماره ۱، اگرچه نمودار بسیار ساده‌شده‌ای از پیوندهای احتمالی و پرشمار میان پدیده‌های گوناگون است، ولی نشان می‌دهد که کاهش مرگ‌ومیر در گذار جمعیت شناختی دوره دیرپا را به وجود می‌آورد که در آن رشد جمعیت شهری دارای دو خاستگاه بنیادین رشد است؛ درحالی‌که جمعیت روستایی زیر کارگزاری مهاجرفرستی رو به‌کاهش می‌گذارد. برپایه این مباحث و آن‌طور که در تصویر شماره ۱۵ نشان داده شده، شهر سندانج در شرایط پس از گذار جمعیتی قرار دارد و (به‌ویژه) عوامل رشد طبیعی و مهاجرت‌های روستایی در نسبت بالای شهرنشینی آن (۸۲ درصد) اثرگذار بوده و هستند.

قبلی، با طبقه‌بندی محله‌های شهر سندانج و گونه‌بندی آنها در شش سکونتگاه، به موشکافی ویژگی‌های جمعیتی در این سکونتگاه‌ها پرداخته و به این پرسش‌ها می‌پردازیم که ویژگی‌ها و شاخص‌هایی چون اندازه، رشد و ساخت سنی جمعیت، مهاجرت، تراکم و واحد مسکونی، فعالیت، اشتغال و بیکاری، سواد و تحصیلات در این‌گونه سکونتگاه‌ها چگونه است؟ چه ناهمسانی با دیگر سکونتگاه‌ها دارد و این ویژگی‌ها چه رهنمودهایی برای مدیریت شهری دارد؟

۲. چارچوب نظری

مبانی نظری این پژوهش را نظریه‌هایی تشکیل می‌دهند که از یک سو توجه خود را به رشد و گوناگونی شهری در کشورهای در حال توسعه معطوف می‌دارند. از سوی دیگر، بنا بر همین گوناگونی، به گونه‌شناسی سکونتگاه‌های شهری می‌پردازند؛ اکنون، نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند. بر پایه گزارش مرکز سکونتگاه‌های انسانی ملل متحد، مناطق شهری در ۳۰ سال آینده برجسته‌ترین کانون رشد جمعیت جهان خواهند بود و با این افزایش جمعیت، برنامه‌ریزان و دولت‌های کشورهای در حال توسعه با چالش نرخ رشد بالای فقر روبه‌رو هستند. این در حالی است که نمود فقر که زمانی بیشتر ویژگی مناطق روستایی بود، امروزه هرچه بیشتر شهری شده است. یکی از پیامدهای بنیادین افزایش فقر در شهرها و شهری شدن فقر، کمبود مسکن و شکل‌گیری فزاینده سکونتگاه‌های غیررسمی است؛ چنانچه جمعیت این سکونتگاه‌ها برای سال ۲۰۲۰ در نزدیک ۸۸۹ میلیون برآورد شده است (Divyani, 2011: 1). ایران نیز در روند دگرگونی شهرنشینی امروزی، پدیده اسکان غیررسمی را به شکل چشمگیری تجربه کرده و می‌کند. بررسی‌ها نشان داده است که سکونتگاه‌های غیررسمی در جهان و از آن‌گونه در ایران از یک شکل و الگوی یکنواخت پیروی نکرده، چه بسا ریخت فضایی و مکانی و روند فرگشت و تکامل محله‌های فقیرنشین از یک منطقه به منطقه دیگر، از شهری به شهر دیگر و حتی در بخش‌های یک شهر با هم ناهمسان است (Irandoost, et al., 2013: 92). آن‌گونه که مونث‌گمری و همکارانش عنوان می‌کنند، «گوناگونی یکی از ویژگی‌های زندگی شهری امروز است که از یک دیدگاه گوناگونی روشن‌نگر پنداره شهر همچون بخت‌آزمایی و عرضه اجتماعی است، جایی که در آن خطرات و پاداش‌هایی در آن نمایش دارد که این شواهد بی‌ثباتی و احتمالات آن است؛ اما از دیدگاه دیگر، گوناگونی به مثابه تجربه‌ای از نابرابری و یادآوری از بی‌ثباتی و پیامد امکان آن است» (Montgomery, et al., 2019: 167).

یکی از کلیدی‌ترین چارچوب‌ها برای بررسی روند و زمینه‌های شهرنشینی، نظریه گذار جمعیت شناختی است. بر پایه این چارچوب، برجسته‌ترین بازگفت جمعیت شناختی شهرنشینی در این راستینگی نهفته است که در شرایط پیش از گذار، میزان مرگ‌ومیر شهری بالاتر از میزان زاد و ولد بوده است. از این رو در جوامع پیش از گذار، بخش شهری یک گودال جمعیتی تلقی می‌شد - جایی که در آن شمار مرگ‌ها بیشتر از موالید بود. در نتیجه، برای دوره‌های طولانی، حفظ جمعیت شهرها وابسته به مهاجرت روستا-شهری بود. در چنین شرایطی، رشد شهری محدود بوده و اگر هم رشدی وجود داشت، به دلیل مهاجرت

تصویر شماره ۱: طرح شماتیکی از فرایندهای منجر به رشد شهری و شهرنشینی

اجاره یا خرید قطعه کوچکی آغاز کرده و سپس آن را گسترش داده و به این ترتیب تصرف تدریجی شکل می‌گیرد. در گونه دیگر تصرف، هیچ هماهنگی و سازشی میان ساکنان و مالک زمین نیست، از این رو، تصرف غیرمنتظره و همراه با خشونت است (de Soto, 1989: 20). در کشور نیز پژوهش‌هایی درباره سکونتگاه‌های غیررسمی انجام شده است که می‌توان به نمونه‌ای از آنها اشاره کرد (Piran, 1994; Sarafi, 2003; Piran, 2002; Zebardast, 2006; Hataminjhad & Hosseinoghl, 2009). پیران در یک بررسی فراگیر، بسیاری از این سکونتگاه‌ها را دسته‌بندی کرده و ویژگی‌های کالبدی و اجتماعی آنها را پدیدار کرده است. از آن‌گونه درباره جنوب تهران که گونه‌های مسکن در این محله‌ها را واکاوی کرده (Piran, 1994) و زبردست هم درباره تهران ویژگی‌هایی کلی از سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامون تهران ارائه کرده است (Zebardast, 2006). حاتمی‌نژاد و حسین‌اوغلی در مطالعه خود به بررسی و ارزیابی تطبیقی شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در شهرک انقلاب و حصار امیر (به‌عنوان سکونتگاه‌های غیررسمی) با منطقه ۱۹ شهر تهران پرداختند و به این دستاوردها دست یافتند که شهرک انقلاب و حصار امیر از لحاظ شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در سنجش با شهر تهران در سطح پایین‌تری قرار دارند. همچنین، سکونتگاه‌های یادشده رو به گذار از فرهنگ سنتی خود به فرهنگ شهری هستند و به‌نوعی شیوه زندگی شهری دست پیدا کرده‌اند (Hataminejad & Hosseinoghl, 2009). به‌طور خلاصه و بر پایه رهیافت‌های نظری و تجربی، اگرچه سکونتگاه‌های غیررسمی به‌طور کلی فقیرنشین خوانده می‌شوند، اما واقعیت آن است که گونه‌ها، روند ساختن، علت و الگوهای گوناگون را، حتی در یک شهر متوسط به نمایش می‌گذارند. در این بررسی، همانند با نظریه‌های گونه‌شناسی سکونتگاه‌های غیررسمی که از پژوهش ایراندوست و همکاران برگرفته شد (Irandoost, et al., 2013)، به صورت تکمیلی شش گونه سکونتگاه در شهر سندانج تعیین و طبقه‌بندی و محله‌های ناهمگون شهر در آن گونه‌ها جا گرفت که در جدول شماره ۱ و نیز تصویر شماره ۲، بر روی نقشه نشان داده شده است. در قسمت یافته‌ها نیز، تحلیل مقایسه‌ای ویژگی‌های جمعیتی این سکونتگاه‌ها انجام شده است.

۳. روش

این پژوهش از دید روش از پژوهش‌های کمی از نوع توصیفی است که با وجود توصیف و واکاوی وضعیت موجود، سرشتی اکتشافی نیز دارد و با هدف همسنجی ویژگی‌ها و شاخص‌های جمعیتی در سکونتگاه‌های

همان‌گونه که اشاره شد، گوناگونی یکی از ویژگی‌های زندگی شهری امروز است. گوناگونی‌ای که تداعی‌کننده نابرابری و به عبارتی، شکل‌گیری سکونتگاه‌های ناهمگون است که مدخلی برای ادامه بحث خواهد بود. در پرداختن به گونه‌های سکونتگاهی شهری، جنیس پرلمن^۱ از جمله نظریه‌پردازان حوزه سکونتگاه‌های غیررسمی است که با توجه به اعتبار علمی پژوهش‌های وی، شهرتی جهانی یافته است. پرلمن در فاصله سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۹۶۹ در فاولاهای ریودوژانیرو در برزیل به زندگی و تحقیق پرداخت و برای نخستین بار اصطلاح افسانه حاشیه‌نشینی را در مورد ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی به‌کار برد. نتیجه پژوهش‌های پرلمن در کتاب افسانه حاشیه‌نشینی: فقر شهری و سیاست‌ها در ریودوژانیرو در سال ۱۹۷۶ منتشر گردید. این کتاب دیدگاه منفی نسبت به فقر شهری را که تا آن زمان غالب بود، به چالش کشید و به انتقاد از دیدگاه رایج پرداخت (Perlman, 1976)؛ اگرچه بعدها با شکل‌گیری شرایط پسا صنعتی به بازنگری برخی از داورهای خود پرداخت (Perlman, 2010).

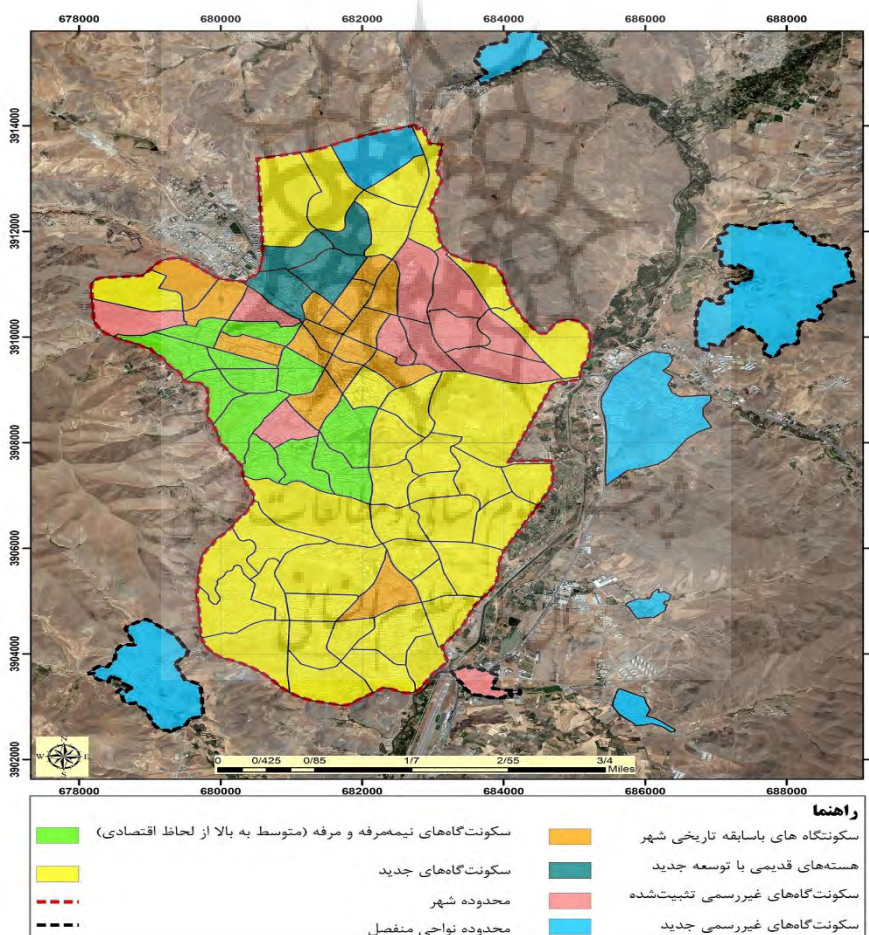
استاکس^۲ نیز در یک گونه‌بندی میان جوامع یا محله‌های فقیرنشین کامیاب و ناکام مرز روشنی ترسیم نمود و از این دو گروه به‌عنوان آلونک‌های امید و آلونک‌های ناامیدی یاد می‌کند (Potter & Liloyd, 2005: 225). در همین راستا، می‌توان به گونه‌شناسی ترنر بر پایه پویایی گروه‌های ساکن در این سکونتگاه‌ها اشاره نمود که ترنر آنها را به سه دسته تقسیم می‌کند: گروه نخست طلایه‌دار یا تازه‌وارد کم‌درآمد، گروه دوم تثبیت‌کنندگان و گروه سوم جست‌وجوگران پایگاه درآمدی میانه. این سه گروه درونمایه چندباره ناهمسانی‌های اقتصادی-اجتماعی میانه گروه‌های معطوف به مسکن کم‌درآمدها را نشان می‌دهند (Ibid: 229). هرناندو دستوتو^۳ گونه‌شناسی سکونتگاه‌های غیررسمی در پرو را بر پایه گونه تهیه املاک در دو گونه خرید غیرقانونی زمین کشاورزی و تصرف دسته‌بندی می‌کند. نخستین گونه تصرف به‌صورت تدریجی در سکونتگاه‌هایی شکل می‌گیرد که پیش‌تر وجود داشته‌اند. بیشتر این سکونتگاه‌ها به مزارع و معادن و املاکی پیوسته‌اند که مالکان با اشغال‌کنندگان پیوندهایی دارند (کارگر و کارفرما) و خواهان به بیرون راندن آنان نیستند. به‌مرور زمان کسان تازه‌ای که هیچ پیوندی با مالک و ساکنان ندارند، به سکونتگاه افزون می‌شوند. نخست با

- 1 Perlman
- 2 Stokes
- 3 de Soto

جدول شماره ۱: گونه‌شناسی سکونتگاه‌های شهر سنندج بر اساس نظریه‌ها و مطالعات قبلی و طبقه‌بندی محله‌های سنندج

گونه‌شناسی سکونتگاه‌ها	نظریه پردازان و مطالعات قبلی	شامل محله‌ها
۱- سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده	UN-HABITAT, 2003; Nangia & Thorat, 2000; Irandoost, 2009; Ishtiyag & Kumar, 2011	عباس‌آباد، کانی کوزله، حاجی‌آباد، فرجه، تپه بهارمست و پیرمحمد، گلشن، کمربندی ۱۷ شهریور، چم حاجی‌نسه، گریزه، غفور
۲- سکونتگاه‌های غیررسمی جدید	UN-HABITAT, 2003; Irandoost, 2009; Ishtiyag & Kumar, 2011	حسن‌آباد، نایسر، نله، دره سید حسین، قار، دوشان، آساوله
۳- هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	UN-HABITAT, 2003; Irandoost, 2009; Ishtiyag & Kumar, 2011	فرادیان، جورآباد، تققان، گردی‌گرو، اسلام‌آباد، تپه اولیابک، تپه شیخ محمد صادق
۴- سکونتگاه‌های جدید	نگارندگان	شهرک‌های بهاران، زیباشهر، ویلاشهر، پیام، شهرداری، بیستون، ساحلی، پردیس، نساجی، کارگران، اداره پست، زاگرس، علوم پزشکی، نظام مهندسی، دکایران، سپاه، اندیشه، معلم، مولوی، ورمقانی، ارشاد، بعثت، کردستان، پنج‌آذر، وحدت، قدس
۵- سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر	UN-HABITAT, 2003; Sharma, 1998; Irandoost, 2009; Kumar, 2011; Ishtiyag &	خانقاه، تپه کرباسچی، گریاشان، پیرغریب، شریف‌آباد، نبوت، سفورآباد، چهارباغ، قلعه چهارلان، سرتپوله، پیرعمر، قطارچیان، وکیل، مسیحی‌ها، ایوبی، تپه قوپال، تپه ملاحسین، خسروآباد، سلیمان‌خاطر، مسناو، کمیز
۶- سکونتگاه‌های نیمه‌مره و مره (متوسط) به بالا (از لحاظ اقتصادی)	نگارندگان	شالمان، شهرک سعدی، شهرک کشاورز، تکیه و چمن، مبارک‌آباد، امیریه، صفری، بلوار شبلی

منبع: (Irandoost, et al., 2013) با تعدیل و اضافات

تصویر شماره ۲: نقشه گونه‌شناسی سکونتگاه‌های شهر سنندج

به‌اضافه چند بخش ناپیوسته پیرامون شهر همچون نله، دره سید حسین، قار، دوشان و آساوله است. داده‌های خام بررسی از بخش آمار و اطلاعات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان گرفته شد. پس از به دست آوردن و پردازش نخستین داده‌ها از سوی گروه نقشه

رسمی و غیررسمی شهر سنندج انجام گرفته است. همچنین، پژوهش از نظر زمانی، مقطعی و از راه واکاوی ثانویه داده‌های خام سرشماری نفوس و مسکن سال‌های ۹۵-۱۳۸۵ شهر سنندج به سرانجام رسیده است. گستره زیستگاهی پژوهش، شهر سنندج و همه محله‌های آن

توسعه جدید و سکونتگاه‌های نیمه مرفه و مرفه در سال ۱۳۹۵ به ترتیب با ۰.۸/۸، ۷/۵ و ۷/۲ درصد از ساختار سنی به مراتب سالخورده‌تری برخوردارند. شاخص جوانی جمعیت هم که بیانگر نسبت جمعیت زیر ۱۵ سال از کل جمعیت است، نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های غیررسمی جدید، سکونتگاه‌های جدید و نیز سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده به ترتیب با ۲۷/۶، ۲۱/۵ و ۲۰/۹ درصد از ساختار سنی جوان تری در سنجنش با دیگر سکونتگاه‌ها برخوردارند. میان سنی از دیگر شاخص‌هایی است که می‌تواند بازنمای وضعیت ساختار سنی جمعیت باشد. این شاخص سن وسط در توزیع سنی جمعیت را نشان می‌دهد و آشکار می‌کند که ۵۰ درصد جمعیت در بالای یک سن مشخص و ۵۰ درصد دیگر در پایین آن سن مشخص قرار می‌گیرند (Saraie, 2009: 90). بر این اساس، هر چه عدد میان سنی بزرگ‌تر باشد، گویای سالخورده‌تر بودن جمعیت است. مطابق با ارقام میان سنی در سال ۱۳۹۵، سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر، هسته‌های قدیمی با توسعه جدید و سکونتگاه‌های نیمه مرفه و مرفه با اعداد ۳۱/۳ و ۲۸/۷ سال از ساختار سالخورده‌تری برخوردارند. این در حالی است که در سکونتگاه‌های غیررسمی جدید، مناطق سکونتگاهی جدید و سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده ارقام میان سنی به ترتیب ۲۵/۴، ۲۶/۸ و ۲۷/۲ سال بوده و گویای جوان‌تر بودن جمعیت آنهاست.

شاخص نسبت جنسی جمعیت، توزیع مردان در برابر هر ۱۰۰ زن را نشان می‌دهد. در جمعیت‌های متعارف (به دور از جریانات کم‌و بیش نیرومند مهاجرتی، مرگ‌ومیر یا برکنار از آداب و رسوم و ویژه فرهنگی همچون پسرخواهی) پیش‌بینی می‌شود که شاخص نسبت جنسی از بدو تولد تا پایان میان‌سالگی (۶۰ سالگی) عددی نزدیک به ۱۰۵ باشد و پس از آن به تدریج رو به کاهش بگذارد (Mirzaei, 2002: 33). این شاخص در سال ۱۳۹۵ در سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر، نیمه مرفه و مرفه و سکونتگاه‌های جدید دوراز عدد مورد انتظار است. به گونه‌ای که در اولی و دومی ۹۴/۴ و ۹۵/۵، گویای شمار بیشتر زنان است و می‌تواند نشان از زنانه شدن سالخوردگی در این محله‌ها باشد. در دیگر سکونتگاه‌ها، شاخص نسبت جنسی کل جمعیت نزدیک به رقم مورد انتظار بوده است.

در جدول شماره ۲، شاخص‌های دگرگونی مطلق و آهنگ رشد سالیانه جمعیت در سکونتگاه‌های سنندج در سال‌های ۹۵-۱۳۸۵ هم آمده است. نتایج نشان می‌دهد که در چهار دسته از سکونتگاه‌ها، دگرگونی‌های سالیانه جمعیت مثبت است. چنانکه سکونتگاه‌های جدید، سکونتگاه‌های غیررسمی جدید، سکونتگاه‌های نیمه مرفه و مرفه و سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده به ترتیب از رشد سالیانه ۷/۱، ۶/۵، ۴/۴ و ۱/۵ درصدی برخوردار بوده‌اند. معنای ساده یکی از این درصدها برای نمونه ۷/۱، آن است که در بازه ده‌ساله ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵، در سکونتگاه‌های جدید در برابر هر ۱۰۰ نفر در سال، نزدیک به هفت نفر به جمعیت افزوده شده است. در برابر آن، نرخ رشد سالیانه جمعیت در سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر و هسته‌های قدیمی منفی بوده است. در صورت ادامه روند کنونی، این سکونتگاه‌ها جمعیت‌های خود را بیشتر و بیشتر از دست می‌دهند که می‌تواند

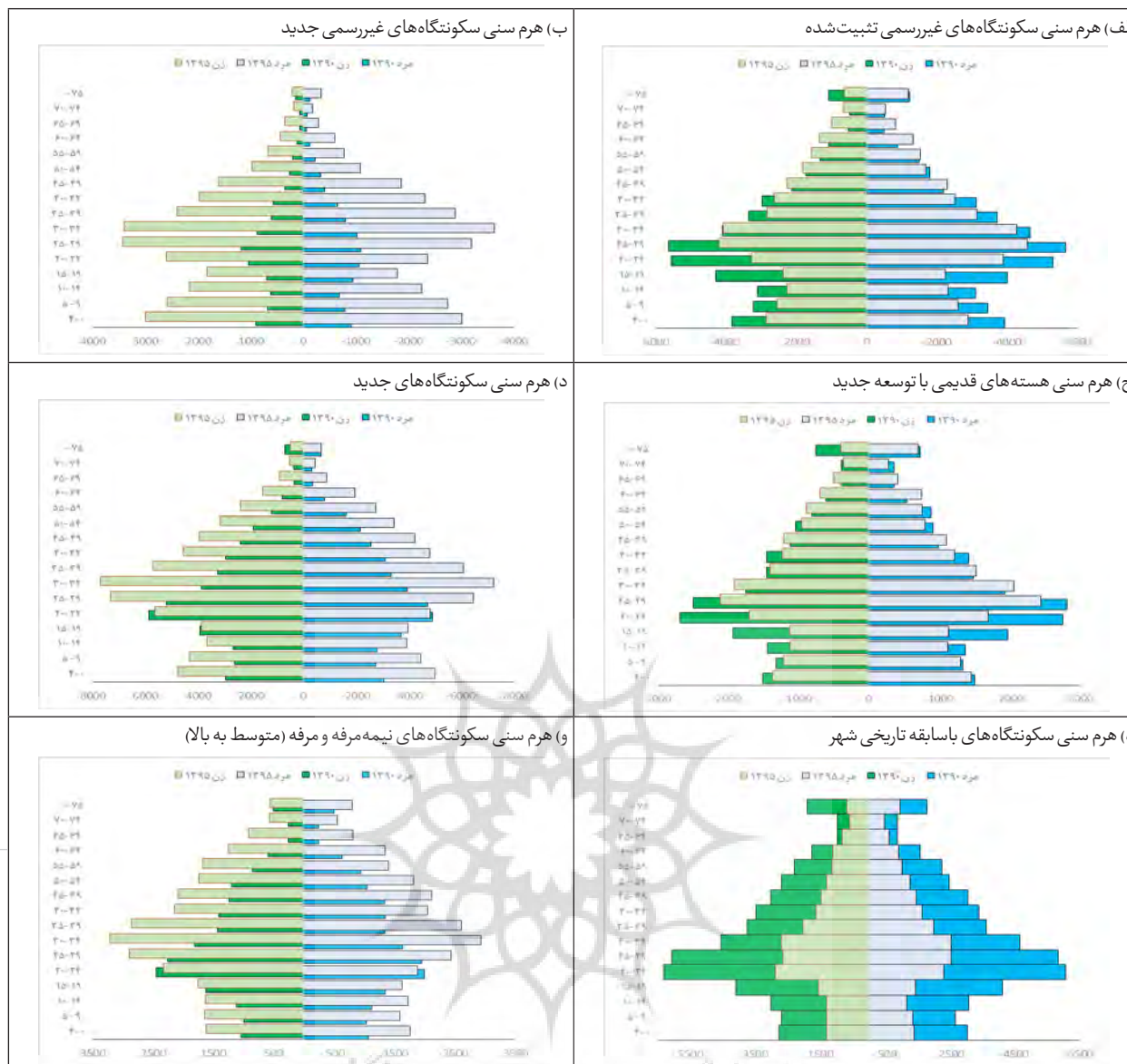
و GIS سازمان یاد شده و طبقه‌بندی محله‌های سنندج به گونه‌های سکونتگاه‌ها بر پایه پژوهش‌های نظری و تجربی (نگاه شود به جدول شماره ۱)، ویژگی‌ها و شاخص‌های جمعیتی برای سکونتگاه‌ها و محله‌های شهری به دست آمد و مورد مقایسه قرار گرفت.

برخی از شاخص‌های به‌کاررفته در این بررسی که نیاز به شناسایی دارند تا بهتر درک شوند، عبارتند از نسبت جنسی کل، شاخص‌های جوانی و سالخوردگی جمعیت، شاخص‌های نرخ مشارکت اقتصادی، بار اقتصادی خالص و نسبت‌های اشتغال و بیکاری. نسبت جنسی کل شاخصی است که نشان‌دهنده شمار مردان در مقابل هر ۱۰۰ نفر زن در کل جمعیت است. شاخص‌های جوانی و سالخوردگی جمعیت به ترتیب نشان‌دهنده نسبت جمعیت زیر ۱۵ سال از کل جمعیت به درصد و نسبت جمعیت ۶۵ ساله و بالاتر از کل جمعیت به درصد است. نرخ مشارکت اقتصادی گویای نسبت جمعیت فعال به جمعیت ۱۰ سال و بالاتر به درصد است. بار اقتصادی خالص حاصل تفاضل جمعیت شاغل از کل جمعیت و تقسیم آن بر جمعیت شاغل بوده و نشان می‌دهد که هر فرد شاغل علاوه بر خود بایستی تأمین معاش و هزینه‌های زندگی چند نفر دیگر را عهده‌دار گردد. نسبت‌های اشتغال و بیکاری هم نشان‌دهنده شمار جمعیت شاغل و بیکار در مقابل هر ۱۰۰ نفر جمعیت فعال است.

۴. بحث و یافته‌ها

در تصویر شماره ۳، ساختار سنی و جنسی سکونتگاه‌های شهر سنندج در چارچوب هرم سنی در دو دوره زمانی ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ نشان داده شده است. این هرم‌های سنی به‌طور فشرده گویای سه نکته برجسته هستند. نخست، سکونتگاه‌های جدید و غیررسمی جدید (قسمت‌های د و ب) در هر دو دوره از ساختار سنی جوان‌تری برخوردارند و با توجه به قاعده پهن‌تری که دارند، رشد یابنده شمرده می‌شوند. به سخن دیگر، در این‌گونه سکونتگاه‌ها شمار و میزان رشد جمعیت به علت تغییرات طبیعی و نیز جریان مهاجرت‌پذیری افزایشی است. دوم، سکونتگاه‌های مرفه و نیمه مرفه یا متوسط به بالای شهر (قسمت و) از یک ساختار سنی جوان و رشدیابنده برخوردارند، اگرچه از طرفی رو به سالخوردگی هستند و از سوی دیگر افزون بر جریان رشد طبیعی در آنها، گویای مهاجرت‌پذیری نیز هستند. هرم سنی سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده (قسمت الف) نیز، کم‌و بیش همانند با هرم سکونتگاه‌های نیمه مرفه و مرفه است، اگرچه به نظر می‌رسد که این سکونتگاه‌ها کمتر تحت تأثیر روند مهاجرت هستند و از رشد جمعیتی پایین‌تری برخوردارند و از این رو با شتاب بیشتری دگرگونی‌های ساختار سنی و سالخوردگی را تجربه می‌کنند و سوم، هرم سنی سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر و هسته‌های قدیمی با توسعه جدید (قسمت‌های ه و ج) نشانگر ساختار سنی رو به سالخوردگی آنها، رشد منفی جمعیت و به عبارتی، کاهنده بودن آنهاست.

در جدول شماره ۲، شاخص‌های اندازه و رشد جمعیت و ابعادی دیگر از ساختار سنی جمعیت در سکونتگاه‌های شهر سنندج در بازه ۱۳۸۵ و ۱۳۹۵ آمده است. شاخص سالخوردگی جمعیت که در این بررسی روشن‌تر نسبت جمعیت ۶۵ ساله و بیشتر از کل جمعیت است، نشان می‌دهد که سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر، هسته‌های قدیمی با

تصویر شماره ۳: هرم سنی سکونتگاه‌های شهر سنندج طی دو دوره ۹۵-۱۳۹۰

منبع: پردازش و ترسیم بر اساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2011; 2016) در نرم افزار PAS

جدول شماره ۲: شاخص‌های حجم، رشد و ساخت سنی جمعیت در سکونتگاه‌های شهر سنندج

شاخص	شاخص جوانی جمعیت، سال ۱۳۹۵	نسبت جنسی کل جمعیت، سال ۱۳۹۵	میان سنی کل جمعیت، سال ۱۳۹۵	نرخ رشد سالیانه جمعیت (درصد)، ۹۵-۱۳۸۵	تغییر مطلق سالیانه جمعیت (نفر)، ۹۵-۱۳۸۵	شمار جمعیت (نفر)		سکونتگاه‌ها
						سال ۱۳۹۵	سال ۱۳۸۵	
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۲۰/۹	۱۰۲/۸	۲۷/۲	۱/۵	۱۰۵۲	۷۴۶۸۶	۶۴۱۷۰	غیررسمی تثبیت شده
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۲۷/۶	۱۰۵/۱	۲۵/۴	۶/۵	۲۶۸۷	۵۷۲۶۹	۳۰۳۹۸	غیررسمی جدید
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۲۰/۵	۱۰۲/۶	۲۸/۷	-۲/۹	-۱۲۷۷	۳۷۳۰۶	۵۰۰۷۲	هسته‌های قدیمی با توسعه جدید
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۲۱/۵	۱۰۰/۸	۲۶/۸	۷/۱	۶۰۷۷	۱۲۲۰۶۱	۶۱۲۹۵	جدید
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۱۶/۵	۹۴/۴	۳۱/۳	-۷/۳	-۵۳۸۸	۴۷۹۸۱	۱۰۱۸۶۰	باسابقه تاریخی شهر
سالخوردگی جمعیت، سال ۱۳۹۵	۱۷/۷	۹۵/۵	۲۸/۷	۴/۴	۲۰۰۳	۵۶۸۱۶	۳۶۷۸۲	نیمه مرفه و مرفه

منبع: پردازش بر اساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2006; 2016)

گفته شده در آغاز این بند با توجه به ستون «نسبت جمعیت متولد همان سکونتگاه» یا «نسبت جمعیت متولد آبادی دیگر از شهرستان سنندج» نیز تأیید می‌شود، زیرا رقم سکونتگاه‌های غیررسمی جدید در نسبت جمعیت متولد همان سکونتگاه، ۴/۴۱ درصد است و ارقام نسبت جمعیت متولد آبادی دیگر در سکونتگاه‌هایی مانند محله‌های نیمه‌مرفه و مرفه، با سابقه تاریخی شهر و جدید به ترتیب ۷/۱۵ و ۹/۱۵ درصد است. به زبان دیگر، بیشتر جمعیت در این سه گونه سکونتگاه متولدان همان سکونتگاه هستند. این ادعا هم با توجه به ستون آخر بیشتر قابل پذیرش است؛ زیرا به ترتیب ۷/۱۶، ۱/۹ و ۱/۱۲ درصد از جمعیت آن سکونتگاه‌ها متولد دیگر سکونتگاه‌های سنندج بوده‌اند. البته این نکته را بایستی دوباره یادآور شد که سکونتگاه‌های غیررسمی جدید و سکونتگاه‌های نیمه‌مرفه و مرفه بیش از دیگر سکونتگاه‌ها به عنوان جاذب جمعیت چه جمعیت‌های وارد شده و چه جمعیت‌های از پیش موجود ساکن در سنندج عمل کرده و می‌کنند.

پیامدهایی از لحاظ نابرابری در ساختار سنی (سالخوردگی شدید) و همچنین انبوهی و پخشایش فضایی جمعیت در شهر سنندج داشته باشد. روی هم رفته، این نتایج نشانگر آن است که رشد اصلی جمعیت شهر بیشتر متمرکز بر مناطق جدید و نیز غیررسمی جدید است. جدول شماره ۳، برخی از شاخص‌های مهاجرت در سکونتگاه‌های شهر سنندج را نشان می‌دهد. داده‌های این جدول به گونه فشرده گویای مهاجری پذیر بودن برخی از سکونتگاه‌های شهر و وجود روند مهاجرت‌های میان سکونتگاهی در برخی دیگر از سکونتگاه‌هاست. همان‌گونه که از ستون «نسبت مهاجران وارد شده در سال‌های ۹۰-۱۳۸۵» برمی‌آید، رقم این نسبت برای سکونتگاه‌های غیررسمی جدید و سکونتگاه‌های نیمه‌مرفه و مرفه به ترتیب ۵/۳۳ و ۲/۱۱ درصد بوده است؛ به سخن دیگر، این دو گونه سکونتگاه از جایگاه‌های اصلی پذیرش جمعیت در سنندج در سال‌های ۹۰-۱۳۸۵ بوده‌اند. در حالی که رقم نسبت یاد شده برای سکونتگاه‌هایی مانند مناطق غیررسمی تثبیت شده یا هسته‌های قدیمی با توسعه جدید به ترتیب ۶/۳ و ۷/۴ درصد است. سخن

جدول شماره ۳: شاخص‌های مهاجرت در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال ۱۳۹۰*

سکونتگاه‌ها	مهاجران وارد شده (نفر)	نسبت مهاجران وارد شده در سال‌های ۹۰-۱۳۸۵ (درصد)	نسبت جمعیت متولد همان سکونتگاه (درصد)	نسبت جمعیت متولد آبادی دیگر (درصد)	نسبت جمعیت متولد سکونتگاه دیگر (درصد)
غیررسمی تثبیت شده	۳۰۰۳	۳/۶	۵/۶۲	۳/۳۰	۶/۳
غیررسمی جدید	۷۷۵۴	۳۳/۵	۴/۴۱	۱/۲۵	۰/۰
هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	۱۹۸۵	۴/۷	۹/۶۳	۹/۲۳	۵/۷
جدید	۷۱۴۶	۸/۷	۳/۶۳	۹/۱۵	۱/۱۲
باسابقه تاریخی شهر	۷۹۴۳	۷/۹	۳/۶۷	۷/۱۵	۱/۹
نیمه‌مرفه و مرفه	۴۱۵۰	۱۱/۲	۳/۶۵	۸/۶	۷/۱۶

آمار منتشر شده مربوط به مهاجرت در نتایج سرشماری بلوک‌های آماری صرفاً همین موارد بوده است.

منبع: پردازش بر اساس نتایج سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2006; 2011)

ساختار سنی جوان و مهاجری پذیر سکونتگاه‌های جدید و غیررسمی جدید، میانگین بُعد خانوار در آن مناطق به نسبت بزرگتر است. دوم، در سکونتگاه‌های غیررسمی به ویژه جدید به دلایلی همچون حجم بالای خانوار، متراژ پایین واحدهای مسکونی و ... تراکم نفر در اتاق به نسبت بزرگتر از دیگر سکونتگاه‌هاست. همچنین، در حالی که نسبت واحدهای مسکونی با دوام در سکونتگاه‌های نیمه‌مرفه / مرفه و جدید به ترتیب ۸/۹۵ و ۶/۹۱ درصد بوده، نسبت‌های متناظر برای هسته‌های قدیمی شهر و سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده به ترتیب ۵/۵۵ و ۹/۶۷ درصد است.

جدول شماره ۵، شاخص‌های دیگری از وضعیت واحدهای مسکونی، نوع سکونت خانوارها و درصد خانوارهای مستأجر در سکونتگاه‌های سنندج را در سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد. در حالی که در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های غیررسمی جدید و تثبیت شده به ترتیب ۴/۶۶، ۳/۶۴ و ۱/۶۷ درصد از واحدهای مسکونی دارای مساحت ۸۰ مترمربع و کمتر بوده‌اند، این نسبت در سکونتگاه‌های نیمه‌مرفه و مرفه، جدید و با سابقه تاریخی شهر به ترتیب ۲/۲۱، ۳۱ و ۹/۴۶ درصد است. در مقابل، درصد واحدهای مسکونی با مساحت ۱۵۱ مترمربع و بیشتر در سه دسته از سکونتگاه اخیر به ترتیب ۱۵، ۴/۵ و ۸/۹ درصد است.

در جدول شماره ۴، شاخص‌های تراکم جمعیت، بُعد خانوار و نسبت واحدهای مسکونی با دوام مرتبط با سال ۱۳۹۵ در سکونتگاه‌های مختلف سنندج آمده است. با توجه به اطلاعات این جدول می‌توان وضعیت نسبتاً نامناسب شاخص‌های تراکم در برخی از سکونتگاه‌های سنندج را دریافت. اگرچه تراکم جمعیت به طور کلی در سنندج بالاست. مطابق با نتایج سالنامه آماری استان در سال ۱۳۹۵، مقدار تراکم نسبی در این شهر حدود ۱۳۸ نفر در هر کیلومتر مربع است (سالنامه آماری استان کردستان، ۱۳۹۷). اما این شاخص بر حسب نوع سکونتگاه متفاوت است و هسته‌های قدیمی به ویژه با رقم ۳۱۸ نفر در هکتار تراکم بالایی دارند. این در حالی است که سکونتگاه یاد شده از مساحت نسبتاً کمتری هم (۴/۱۱۷ هکتار) برخوردار است. در آن سو، سکونتگاه‌های جدید و سکونتگاه‌های با سابقه تاریخی شهر از مساحت بیشتر (به ترتیب ۶/۸۶۳ و ۱/۳۷۵ هکتار) و اما شاخص به نسبت کمتر تراکم جمعیتی (به ترتیب ۳/۱۴۱ و ۹/۱۲۷ نفر در هکتار) برخوردارند. دلالت سیاستی این نتایج، توزیع نامتناسب جمعیت در سکونتگاه‌ها و محله‌های مختلف شهر سنندج است و بایستی در برنامه‌ریزی‌ها به این مسئله مهم توجه به عمل آید. از دیگر نتایج قابل توجه در جدول شماره ۴، میانگین بُعد خانوار و تراکم نفر در اتاق است؛ نخست، نظر به

جدول شماره ۴: شاخص‌های تراکم جمعیت، بُعد خانوار و نسبت واحدهای مسکونی با دوام در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال ۱۳۹۵

نسبت واحدهای مسکونی یا دوام* (درصد)	تراکم نفر در اتاق	میانگین بُعد خانوار	تراکم جمعیتی (نفر در هکتار)	مساحت (هکتار)	سکونتگاه‌ها
۶۷/۹	۱/۳۴	۳/۲۸	۲۳۵/۵	۳۱۷/۱	غیررسمی تثبیت شده
۹۰/۷	۱/۵۴	۳/۳۱	۱۸۲/۴	۳۱۴/۰	غیررسمی جدید
۵۵/۵	۱/۳۷	۳/۱۶	۳۱۷/۸	۱۱۷/۴	هسته‌های قدیمی با توسعه جدید
۹۱/۶	۱/۳۰	۳/۲۷	۱۴۱/۳	۸۶۳/۶	جدید
۷۴/۲	۱/۱۸	۳/۲۴	۱۲۷/۹	۳۷۵/۱	باسابقه تاریخی شهر
۹۵/۸	۱/۰۷	۳/۱۰	۲۲۳/۵	۲۵۴/۲	نیمه مرفه و مرفه

منبع: پردازش بر اساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2016)
* معیار واحدهای مسکونی با دوام؛ سازه‌های اسکلت بتنی، فلزی یا آجر و آهن است.

باسابقه تاریخی شهر پایین‌تر (۳۶/۸ درصد) از دیگر مناطق بوده و این موضوع مسلماً بی‌ارتباط با ساختار سنی جمعیت جوان‌تر و سالخورده‌تر این دو سکونتگاه نیست. شاخص‌های اشتغال و بیکاری هم نشان می‌دهند که هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی شهر به ترتیب از پایین‌ترین نسبت اشتغال و در واقع بالاترین نسبت بیکاری و سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده و سکونتگاه‌های جدید از بالاترین نسبت اشتغال و با پایین‌ترین نسبت بیکاری برخوردار بوده‌اند. یکی دیگر از شاخص‌های مورد بررسی، بار اقتصادی یا بار تکفل خالص است. این شاخص حاصل تفاضل جمعیت شاغل از کل جمعیت و تقسیم آن بر جمعیت شاغل است (Sam Aram & Ebrahim Najafabadi, 2014: 132) و نشان می‌دهد که هر فرد شاغل علاوه بر خود بایستی تأمین معاش و هزینه‌های زندگی چند نفر دیگر را عهده‌دار گردد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی به علت بالا بودن نرخ بیکاری و گاهی ساختار سالخورده‌تر جمعیت، بار اقتصادی خالص بالاتر از دیگر نقاط (۲/۹) و اما در سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده و نسبتاً مرفه و مرفه پایین‌تر (۲/۵) بوده است.

در مجموع، این اطلاعات و نتایج جدول شماره ۴، گویای وجود یک وضعیت نابرابر در زمینه شاخص‌های تراکم، کیفیت و دوام واحدهای مسکونی در بین سکونتگاه‌های شهر سنندج است که جلوه‌هایی از فقر شهری در برخی از مناطق و محله‌های حاشیه، خودرو و فرسوده را بازنمایی می‌کند. در جدول شماره ۵ همچنین، نتایج مربوط به درصد خانوارهای دارای سکونت آپارتمانی از طرفی غلبه این نوع سکونت در مناطق نیمه مرفه و مرفه و سکونتگاه‌های جدید و غلبه واحدهای سکونتی از نوع ویلایی و گاهی فاقد معیارها و استانداردهای شهری در سکونتگاه‌های غیررسمی را نشان می‌دهند. از طرف دیگر، نتایج مربوط به نسبت خانوارهای مستأجر نشان می‌دهد که در تمام سکونتگاه‌های مورد بررسی تقریباً نسبت برابری از خانوارها (از ۳۶/۷ تا ۴۴/۱ درصد) به صورت اجاره‌نشین هستند. در جدول شماره ۶، شاخص‌های فعالیت، اشتغال و بیکاری مربوط به جمعیت در سکونتگاه‌های شهر سنندج آمده است. نرخ و یا بهتر است بگوییم نسبت مشارکت اقتصادی نشان می‌دهد که چند درصد از جمعیت در سن کار، فعال یعنی شاغل و یا بیکار هستند. این نسبت در سکونتگاه‌های غیررسمی جدید بالاتر (۴۲/۱ درصد) و در سکونتگاه‌های

جدول شماره ۵: مترائز واحدهای مسکونی، درصد خانوارهای دارای سکونت آپارتمانی و درصد خانوارهای مستأجر در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال ۱۳۹۵

سکونتگاه‌ها	درصد واحدهای مسکونی با مساحت ۸۰ مترمربع و کمتر	درصد واحدهای مسکونی با مساحت ۱۵۱ مترمربع و بیشتر	درصد خانوارهای از نوع سکونت آپارتمانی	درصد خانوارهای مستأجر
غیررسمی تثبیت شده	۶۷/۱	۲/۸	۲۷/۲	۳۹/۴
غیررسمی جدید	۶۴/۳	۱/۴	۳۰/۲	۴۰/۵
هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	۶۶/۴	۴/۳	۱۸/۷	۴۱/۵
جدید	۳۱/۰	۵/۴	۷۲/۲	۴۴/۱
باسابقه تاریخی شهر	۴۶/۹	۹/۸	۳۹/۴	۳۸/۷
نیمه مرفه و مرفه	۲۱/۲	۱۵/۰	۶۴/۳	۳۶/۷

منبع: پردازش بر اساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2016)

جدول شماره ۶: شاخص‌های فعالیت، اشتغال و بیکاری در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال ۱۳۹۰*

سکونتگاه‌ها	نرخ مشارکت اقتصادی (درصد)	بار اقتصادی خالص (نفر)	نسبت اشتغال (درصد)	نسبت بیکاری (درصد)
غیررسمی تثبیت شده	۳۸/۶	۲/۵	۸۲/۱	۱۷/۹
غیررسمی جدید	۴۲/۱	۲/۷	۸۰/۸	۱۹/۲
هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	۳۸/۳	۲/۹	۷۶/۲	۲۳/۸
جدید	۳۸/۴	۲/۷	۸۲/۰	۱۸/۰
باسابقه تاریخی شهر	۳۶/۸	۲/۹	۷۸/۵	۲۱/۵
نیمه مرفه و مرفه	۳۹/۴	۲/۵	۸۱/۲	۱۸/۸

منبع: پردازش بر اساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2011)
آمار و داده‌های مربوط به فعالیت، اشتغال و بیکاری سال ۱۳۹۵ در بلوک‌های آماری قابل دسترس نبوده است.

از نیروی شاغل در این سکونتگاه‌ها (به‌طور متوسط حدود ۳۲ درصد) را نیز کارگران ساده تشکیل داده اند. در مقابل در سکونتگاه‌های جدید، سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی شهر و نیز مناطق نیمه‌مرغه و مرغه درصد قابل توجهی از جمعیت شاغل در گروه مقامات عالی‌رتبه، متخصصان، دستیاران، کارمندان و کارکنان خدماتی قرار داشته‌اند و از ۵۲/۸ تا ۶۶/۷ درصد کل اشتغال متغیر بوده است. این نتایج نکته دیگری را بازنمایی می‌کنند و آن این که در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های غیررسمی سنندج، بیشتر از نیمی از اشتغال نیروی کار به صورت خودکارفرمایی، مستقل و در قالب تعاونی و یا فامیلی بدون مزد است. اما در سه سکونتگاه دیگر نسبت قابل توجهی از اشتغال نیروی کار حقوق‌بگیر بخش خصوصی و به‌ویژه بخش عمومی است.

در جدول شماره ۷، جزئیات بیشتری از وضعیت اشتغال نیروی کار در سکونتگاه‌های مورد بررسی در سال ۱۳۹۰ آمده است. به طور خلاصه، نتایج مندرج در آن گویای یک وضعیت متفاوت و شاید بتوان گفت نابرابر در این زمینه است. اول از همه، در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های غیررسمی در مقایسه با دیگر سکونتگاه‌ها درصد قابل توجهی از نیروی کار در بخش صنعت شاغل هستند، حال آن که در سکونتگاه‌های جدید، باسابقه تاریخی و مرغه شهر، بخش عمده‌ای از نیروی کار در بخش خدمات اشتغال دارند. دوم، مطابق با اشتغال جمعیت در بخش‌های سه‌گانه اقتصاد، همچون نتیجه قبلی در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های غیررسمی نسبت اشتغال در گروه‌های عمده صنعتگران، رانندگان و پیشه‌وران قابل توجه و حدود ۴۰ درصد از اشتغال را به خود اختصاص داده اند. البته نسبت قابل توجهی

جدول شماره ۷: نسبت اشتغال در بخش‌های عمده فعالیت و گروه‌های شغلی در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال ۱۳۹۰*

سکونتگاه‌ها	درصد اشتغال در بخش‌های فعالیت			درصد اشتغال در گروه‌های عمده شغلی			
	کشاورزی	صنعت	خدمات	مقامات عالی‌رتبه، کارمندان و کارکنان خدماتی	کارکنان کشاورزی، جنگلداری و ...	صنعتگران و رانندگان	کارگران ساده
غیررسمی تثبیت شده	۷/۲	۳۳/۳	۵۹/۵	۲۳/۱	۷/۲	۳۷/۱	۳۲/۶
غیررسمی جدید	۶/۴	۲۸/۷	۶۴/۹	۲۰/۹	۶/۴	۴۰/۱	۳۲/۶
هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	۵/۱	۴۱/۵	۵۳/۴	۲۴/۲	۵/۱	۴۰/۴	۳۰/۳
جدید	۵/۲	۲۲/۳	۷۲/۵	۵۲/۸	۵/۲	۲۵/۸	۱۶/۲
باسابقه تاریخی شهر	۴/۹	۲۳/۵	۷۱/۶	۵۴/۵	۴/۹	۲۵/۱	۱۶/۵
نیمه‌مرغه و مرغه	۴/۵	۱۹/۲	۷۶/۳	۶۶/۷	۴/۵	۲۱/۸	۷/۰

منبع: پردازش براساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2011) آمار و داده‌های اشتغال به تفکیک بخش‌های فعالیت در سال ۱۳۹۵ در بلوک‌های آماری قابل دسترس نبوده است.

دارد؛ در حالی که درصد اشتغال به تحصیل در سکونتگاه‌های نسبتاً مرغه و مرغه، جدید و سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی شهر حدود ۳۳ تا ۳۴ درصد است، این نسبت در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های غیررسمی بین ۲۶ تا ۲۹ درصد است. همچنین، در سال ۱۳۹۰ در حالی که نسبت دارندگان تحصیلات عالی در مناطق نیمه‌مرغه و مرغه ۷۷/۵ درصد و یا در سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی شهر حدود ۵۰ درصد است، این نسبت در سکونتگاه‌های غیررسمی جدید ۱۳ و در سکونتگاه‌های غیررسمی تثبیت شده ۱۸/۲ درصد بوده است. به‌طور خلاصه، این نتایج هم تفاوت و وجود نابرابری در شاخص‌های تحصیلات به عنوان یکی از عناصر و مؤلفه‌های اصلی سرمایه فرهنگی ساکنان محله‌های مختلف شهر سنندج را نشان می‌دهند.

در نهایت، در جدول شماره ۸ برخی از شاخص‌های سواد و تحصیلات برای جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های شهر سنندج آمده است. طبق نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵ استان، نسبت باسوادی جمعیت شش ساله و بیشتر در کل استان ۸۱/۵ درصد و در شهرستان سنندج ۸۴/۹ درصد است (Statistical Yearbook of Kurdistan Province, 2018). مقایسه درصد باسوادی مندرج در جدول که مربوط به سال ۱۳۹۵ است، نشان می‌دهد که به‌طور کلی نرخ باسوادی جمعیت در سکونتگاه‌های سنندج بالاست؛ اگرچه تفاوت‌هایی جزئی نیز دارند. به‌عنوان مثال این نسبت در سکونتگاه‌های مرغه ۹۳/۲ و در هسته‌های قدیمی با توسعه جدید ۷۹/۲ درصد است. در دو شاخص بعدی، تفاوت‌های قابل توجهی میان سکونتگاه‌ها وجود

جدول شماره ۸: شاخص‌های سواد و تحصیلات در سکونتگاه‌های شهر سنندج، سال‌های ۹۵-۱۳۹۰

سکونتگاه‌ها	درصد باسوادی، سال ۱۳۹۵	درصد اشتغال به تحصیل، سال ۱۳۹۵	درصد تحصیلات عالی در جمعیت شش ساله و بیشتر، سال ۱۳۹۰*
غیررسمی تثبیت شده	۸۰/۸	۲۹/۰	۱۸/۲
غیررسمی جدید	۸۴/۵	۲۹/۴	۱۳/۰
هسته‌های قدیمی با توسعه جدید	۷۹/۲	۲۶/۳	۲۲/۴
جدید	۹۲/۰	۳۳/۵	۴۶/۵
باسابقه تاریخی شهر	۸۶/۴	۳۳/۸	۴۹/۷
نیمه‌مرغه و مرغه	۹۳/۲	۳۴/۰	۷۷/۵

منبع: پردازش براساس سرشماری نفوس و مسکن شهرستان سنندج (Statistical Center of Iran, 2011; 2016) آمار و داده‌های تحصیلات عالی در جمعیت شش ساله و بیشتر در بلوک‌های آماری سال ۱۳۹۵ قابل دسترس نبوده است.

۵. نتیجه‌گیری

سنندج به دلایلی همچون اثرپذیری از روند توسعه نامتوازن کشور و استان کردستان، رشد طبیعی جمعیت، مهاجرت‌های شتابان روستا-شهری، تمرکزگرایی در مهاجرت و رشد شتابان جمعیت شهری در بستر گذار جمعیتی، آن‌گونه که برخی نیز بازگو می‌کنند، از لحاظ ساختاری و فضایی، «در تصرف سکونتگاه‌های غیررسمی» قرار گرفته است (Eghbali & Rahimi, 2010). این ساختار افزون بر بازنمایی انبوهی، توزیع نامناسب فضایی، روند شهرنشینی بدون توسعه و فقر و محرومیت، بازنمای ویژگی‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جمعیتی نیز هست. شناخت این ویژگی‌ها بسیار برجسته است زیرا آن‌طور که دستاوردهای بررسی نشان داده، جریان‌های جمعیتی در برخی از محله‌ها و سکونتگاه‌ها با قوت بیشتری فعال هستند و این پدیده ممکن است نابرابری‌های جدید بیافریند و بر فقر شهری بیفزاید. با شهری شدن روزافزون و متعاقباً، شکل‌گیری و گسترش نخست‌شهری- که سنندج نمونه بارز آن در استان کردستان است- و نیز مسائلی از قبیل برنامه‌ریزی، توسعه و رفاه، به داده‌های جمعیتی و تحلیل‌های جمعیتی بیشتری به‌ویژه در سطح محله‌های شهری نیاز است. این‌ها تنها به خاطر شناخت دقیق مکان و ساکنان آن است، بلکه به این خاطر نیز هست که بسیاری از نظریه‌های مبین شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی، اهمیت عوامل اجتماعی، اقتصادی و جمعیتی را برای رشد سکونتگاه‌های غیررسمی می‌پذیرند. به‌عنوان مثال، مطابق با انگاره‌های نظریه وابستگی و تأکید آن بر ناتوانی و آسیب‌پذیری اقتصادی و یا نظریه نبود تعادل در عرضه و تقاضا (مثلاً در رابطه با جمعیت و مسکن)، یکی از برجسته‌ترین دشواری‌های مسکن، کمبود مسکن ارزان قیمت برای تهیدستان شهری است. این تهیدستان شهری بیشتر مهاجران روستا-شهری هستند که توانایی به دست آوردن زمین ارزان برای داشتن خانه را ندارند. این در حالی است که مسکن رسمی بسته به دستمزد، هم گران است و هم غیرقابل تحقق. بنابراین، بیشتر خانوارهای کم‌درآمد ناگزیر زیستگاه خود را در مناطق غیررسمی یافته‌اند. بدین‌سان، از آنجاکه برنامه‌ها و مقررات مسکن پاسخگوی نیاز مسکن ساکنان تهیدست شهری نیست، خانه‌های بدون استاندارد بایسته برای زندگی رشد می‌کنند. در دیگر موارد هم این‌گونه است؛ به سخن دیگر، آن بخش رانده‌شده جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی در زمینه مسکن، از دیگر ابعاد جمعیتی همچون آموزش، تحصیلات، فعالیت و ... نیز به‌انزوا رانده می‌شوند و این‌گونه است که شهرنشینی بر چرخه‌ای باطل و مداری بدون توسعه می‌چرخد.

سنندج با جمعیتی نزدیک ۴۱۲ هزار نفر در سال ۱۳۹۵ به‌تنهایی حدود ۲۶ درصد از کل جمعیت استان کردستان را در خود جا داده است. در این شهر فرایندهای جمعیتی به‌شدت در جریان است و به دلایلی همچون رشد طبیعی و به‌ویژه مهاجرت و پیوست گستره‌های تازه به شهر، جمعیت روندی فزاینده دارد؛ به‌طوری‌که در فاصله پنج‌ساله ۹۵-۱۳۹۰ بیش از ۱۰ درصد افزایش نسبی را تجربه کرده و نیز، با آهنگ رشد ۲/۲ درصد در سال روبه‌رو است. این فرایندهای درجریان همراه با فرگشت تاریخی شهر، به گسترش جمعیتی، فضایی و کالبدی نامتوازن شهر و در نتیجه محله‌ها و مناطق مختلف شهر انجامیده است. برپایه

دستاورد‌های این نوشتار و با رهنمود از پژوهش‌های پیشین، بخش فراوانی از محله‌های سنندج در زمینه سکونتگاه‌های غیررسمی (مناطق حاشیه، بدون استانداردهای بایسته برای زندگی متعارف شهری و فقیرنشین) قرار می‌گیرند که یا «تثبیت‌شده» هستند، یعنی در یک فرایند تاریخی و درگذر زمان شکل گرفته‌اند و یا به‌گونه خودرو «به‌تازگی» شکل گرفته و به شهر ملحق می‌شوند که روی هم‌رفته ۲۹/۵ درصد از همه جمعیت سنندج را دربرگرفته‌اند. برخی دیگر از محله‌ها در گویه‌ای با عنوان «هسته‌های قدیمی با توسعه جدید» قرار می‌گیرند که بسیاری از ویژگی‌های سکونتگاه‌های سنخ نخست و دوم را دارند و ۱۱/۴ درصد از کل جمعیت سنندج را تشکیل می‌دهند. گونه‌ای دیگر از سکونتگاه‌ها، «هسته‌های باسابقه تاریخی شهر» هستند که گرچه از دید فضایی از مناطق حاشیه و نواحی منفصل شهر به‌شمار نمی‌روند، اما با توجه به وجود بافت‌های فرسوده، تراکم شدید جمعیت، نبود استانداردهای مسکونی و نبود معیارها و زیرساخت‌های متعارف و بایسته شهری نوین در بیشتر بخش‌ها، می‌توان آنها را آمیزه‌ای از سکونتگاه‌های تاریخی، قدیمی با توسعه جدید و حتی دارای ویژگی‌های محله‌های غیررسمی انگاشت که روی هم‌رفته ۲۶/۹ درصد از جمعیت شهر را دربر گرفته‌اند. با این شرایط می‌توان در مجموع بیش از ۵۰ درصد جمعیت سنندج را ساکن در محله‌های حاشیه، سکونتگاه‌های غیررسمی، بافت‌های فرسوده و نابسامان و بدون معیارهای درخور برای زندگی شهری دانست. در کنار اینها، از دو سنخ دیگر از محله‌ها در سنندج می‌توان سخن گفت که همواره در سلسله مراتب نظام زندگی شهری، از جایگاه اجتماعی-اقتصادی بالاتر از متوسط برخوردار بوده و دارای معیارها و زیرساخت‌های مناسب شهری هستند. این محله‌ها با مقوله «سکونتگاه‌های نیمه‌مرفه و مرفه» نام گرفته و همراه با بخشی از جمعیت ساکن در محله‌های باسابقه تاریخی شهر، حدود ۲۷/۸ درصد از جمعیت را در خود جا داده‌اند و یا می‌توان از محله‌هایی سخن گفت که در جایگاه متوسط اجتماعی-اقتصادی شهری قرار می‌گیرند و عمدتاً به لحاظ تازگی در معماری شهری و ساخت‌وسازهای نو در آنها در مقوله «سکونتگاه‌های جدید» قرار می‌گیرند و حدود ۲۲ درصد از کل جمعیت را دربرگرفته‌اند.

با اذعان به این‌که از یک طرف، انسان محور توسعه است و برنامه‌ریزی در زمینه‌های مختلف اقتصادی-اجتماعی به‌ویژه در دنیای شهری شده امروزه مستلزم شناخت ویژگی‌های جمعیتی جامعه است و از طرف دیگر، گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی در نتیجه تغییرات جمعیتی همچون رشد طبیعی، مهاجرت‌های روستا-شهری و شهرنشینی شتابان دربردارنده مشکلات و مسائلی است که پایداری شهرها را تهدید می‌کند. در این مطالعه علاوه بر سنخ‌شناسی سکونتگاه‌های شهر سنندج، ویژگی‌ها و شاخص‌های حجم، ترکیب، توزیع و ساختار جمعیتی آنها به صورت مقایسه‌ای مورد توصیف و تحلیل قرار گرفت. مطالعه حاضر وجود ویژگی‌ها و شاخص‌های جمعیتی ناهمسان در سکونتگاه‌های شهر سنندج را نمایان ساخته و اگرچه نمی‌توان از الگویی مشخص یا ثابت در زمینه فرایندهای جمعیتی بر حسب مناطق سخن گفت، اما به‌طور کلی برخی از سکونتگاه‌ها با داشتن مشخصه‌هایی ضعیف‌تر در زمینه سکونت و واحدهای مسکونی، فعالیت و اشتغال و تحصیلات هم از ظرفیت آسیب‌پذیری بیشتری برخوردارند و هم

و دیگر بررسی‌ها رشد چشمگیر جمعیت و افزایش سهم سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه و کاهش سهم جمعیت بافت‌های مرکزی و تاریخی از کل جمعیت شهر را نشان می‌دهد. از این رو باید گفت که روند افزایش جمعیت در سکونتگاه‌های غیررسمی برای آینده سنندج دست‌کم از دید محیطی، کالبدی و استقرار هیچ فراخور نیست، زیرا این چالش در صورت ادامه به راحتی معادلات جمعیتی شهر را بر هم می‌زند. همچنین در صورت ادامه نرخ رشد فعلی، در ۱۰ سال آینده جمعیت سکونتگاه‌های رسمی و معمول شهر سنندج کاهش و جمعیت سکونتگاه‌های غیررسمی تازه و نیز سکونتگاه‌های جدیدتر به شدت افزایش می‌یابد.

بنابراین، برای جلوگیری از افزایش شتابان جمعیت در این سکونتگاه‌ها و پیشگیری از پدیدار شدن پُرسمان‌های پیچیده‌تر شهری، نیازمند سیاست‌های توسعه پایدار همزمان شهر و منطقه هستیم. همچنین، با توجه به انگیزه و درون‌مایه بررسی، راهبرد سیاستی مقاله آن است که در تدوین و پیشبرد یک رویکرد فراگیر برای برنامه‌ریزی و مدیریت مبتنی بر بهسازی و بازآفرینی این سکونتگاه‌ها، توجه بیشتر به ویژگی‌های جمعیتی همچون ترکیب سنی و جنسی، توزیع مکانی و تراکم، همچنین تحولات و ابعاد جمعیتی آنها (مهاجرت، باروری و مرگ‌ومیر) در توسعه شهری بایسته و بنیادی است. روشن است که در مطالعات بعدی توجه به روند و با گستره زمانی بیشتر بر اساس ویژگی‌های فرهنگی ضروری است که مستلزم وجود داده‌ها و اطلاعات جمعیتی مبتنی بر مکان و با رویکرد محله‌محور است.

قدردانی

نگارندگان از معاونت آمار و اطلاعات سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان کردستان به دلیل در اختیار نهادن اطلاعات موجود مرتبط با سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهر سنندج به تفکیک محله‌های شهر قدردانی می‌کنند.

می‌توانند زمینه‌ساز بروز مسائل شهری و در واقع پاشنه آشیلی برای مدیریت شهری باشند. طبق نتایج، بخش عظیمی از تحولات جمعیتی شهر سنندج شامل حجم، آهنگ رشد جمعیت و مهاجرت‌پذیری در سکونتگاه‌های غیررسمی به‌ویژه از سنخ جدید آن صورت می‌گیرد. البته مناطق جدید و مرفه‌نشین نیز به نوعی از قطب‌های جاذب جمعیت محسوب می‌شوند. همچنین، سکونتگاه‌های غیررسمی از نظر ساختار سنی جوان‌ترند، دارای خانوارهای پُرجمعیت‌تر، با واحدهای مسکونی دارای متراژ پایین‌تر و تراکم بالاتر نفر در اتاق و نیز نسبت بالاتر واحدهای بی‌دوام مسکونی هستند که همگی قرار داشتن این بخش از جمعیت شهر در فقر و ناتوانی اقتصادی و به زبان دیگر، مغفول ماندن آنان در بهره‌مندی از چرخه بسامان حیات اقتصادی و اجتماعی زندگی شهری را نشان می‌دهند. یکی از شواهد این مدعا آن است که این سکونتگاه‌ها به علت ساختار جوان‌تر خود از نرخ مشارکت اقتصادی بالاتر، اشتغال بالاتر و در نتیجه بیکاری پایین‌تری به نسبت دیگر سکونتگاه‌ها برخوردارند، اما واقعیت آن است که نیروی کار این مناطق به واسطه ضعف سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و آموزشی، نه تنها در لایه‌های بالای مدیریتی و نیز مدیریت امور زندگی محله‌های خود مشارکتی ندارند، بلکه بیشتر در مشاغل کارگری، موقت و غیررسمی مانند دستفروشی و سایر مشاغل فاقد چشم‌انداز مطمئن به صورت خودکارفرمایی، مستقل و یا فامیلی بدون مزد فعالیت می‌کنند. دیگر آن که، اگرچه اطلاعاتی در این خصوص ارائه نشده است، اما به نظر می‌رسد میزان ترک تحصیل در بین ساکنان این مناطق بیشتر و امکان ادامه تحصیلات در مقاطع عالی برای آنها کمتر فراهم باشد. به عنوان مثال، طبق نتایج در حالی که نسبت دارندگان تحصیلات عالی در سکونتگاه‌های مرفه ۷/۵٪ درصد بوده است، این نسبت در سکونتگاه‌های غیررسمی به‌سختی به ۱۸ درصد می‌رسد. البته این را هم باید یادآور شد که مسائل جمعیتی مبتلابه سکونتگاه‌های شهر سنندج تنها ویژه محله‌های غیررسمی نیست و همان‌طور که گفته شد، الگویی ناهمسان از مسائل در همه آنها دیده می‌شود. به عنوان مثال، محله‌های واقع در هسته‌های قدیمی و سکونتگاه‌های باسابقه تاریخی شهر برعکس سکونتگاه‌های غیررسمی، با تراکم و فشردگی فضایی (نسبی) بیشتری مواجهند، دارای رشد جمعیتی منفی هستند، ساختار سنی آنها سالخورده‌تر و احتمالاً با سالخوردگی بیشتر برای زنان مواجهند و نیز به علت بالا بودن نرخ بیکاری و گاهی ساختار سالخورده‌تر جمعیت در آنها، بار اقتصادی نیز بالاتر است.

در پایان با اشاره به پیچیدگی و گوناگونی مسائل جمعیتی محله‌ها و سکونتگاه‌های سنندج، بایستی یک نکته مهم دیگر را مورد توجه قرار داد و آن این که در معادلات جمعیتی، توجه تنها به اندازه جمعیت کافی نیست، چه بسا موضوع برجسته‌تر، توجه به آهنگ رشد جمعیت است. با توجه به آهنگ رشد جمعیت سکونتگاه‌های سنندج (جدول شماره ۲)، به نظر می‌رسد همزمان با گسترش برخی سکونتگاه‌ها، در آینده سکونتگاه‌های غیررسمی (از گونه غیرمجاز، غیرقانونی و زورآبادها) در ابعادی کم‌وبیش وسیع گسترش یابند. یک برآورد ساده بر پایه پیش‌بینی ریاضی جمعیت نشان می‌دهد که در صورت ادامه آهنگ رشد کنونی سکونتگاه‌های غیررسمی جدید، سهم آنها از ۱۴ درصد در سال ۱۳۹۰ به ۵۱ درصد در سال ۱۴۰۵ خواهد رسید. بنابراین، این برآورد

References:

- Arriaga, E. E. (1999). *Ravesh-ha-ye Tahlil-e Jamiaat* [Population analysis with microcomputers]. (Translated by Farogh Amin Mozafari). Tabriz: Ahrar. [in Persian]
- Chen, N., Valente, P., & Zlotnik, H. (1998). What do we know about recent trends in urbanization, in Richard E. Bilborrow (ed.), *Migration, Urbanization, and Development: New Directions and Issues*, pp. 110-147, Netherlands: Springer.
- De Soto, H. (1989). *The other path: The invisible revolution in the Third World*, New York: HarperCollins.
- De Vries, J. (1990). Problems in the measurement, description, and analysis of historical urbanization, in A. van der Woude, A. Hayami, J. De Vries (eds.), *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions*, pp. 43-60, Oxford: Clarendon Press.
- Divyani, K. (2011). An ontology of slum for image-based classification, *Computers, Environment and Urban Systems*, 36(2): 154-163.
- Dyson, T. (2019). *Jamiaat va Tawse-e (Gozar-e Jamiaat-shenakhti)* [Population and Development (Demographic transition)]. (Translated by Tavakol Aghayari-Hir and Sajad Mesgarzadeh). Tabriz: University of Tabriz. [in Persian]
- Eghbali, N., & Rahimi, M. (2010). Sakhtar-e shahri-e Sanandaj dar tasarof-e sokonatgah-ha-ye ghair-e rasmi [Urban structure of Sanandaj in the occupation of informal settlements]. *Joghrafia-ye Ensani*, 2(4), 57-72. [in Persian]
- Hataminejad, H., & Hosseinoghl, J. (2009). Barresi-e tatbighi-e barkhi shakhs-ha dar sokonatgah-ha-ye ghair-e rasmi atraf-e kalanshahr-e Tehran (Motale-a-ye moredi-e: Hesar Amir va Shahrak-e Enghelab) [Comparative study of social, economic and cultural indices in informal settlements around Tehran metropolitan (Case study: Hesar Amir and Shahrak-e Enghelab)]. *Tahghihat-e Karbordi-e Olom-e Joghrafiaye*, 9(12), 7-29. [in Persian]
- Irandoost, K. (2012). Faghr, sokonatgah-ha-ye ghair-e rasmi va amniat-e shahri [Poverty, informal settlements and urban security]. *Rahname-ye Siasatgozari-e Siasi, Defae va Amniati*, 3(1), 159-182. [in Persian]
- Irandoost, K. (2009). *Sokonatgah-ha-ye ghair-e Rasmi va Ostora-ye Hashyeh-neshini* [Informal settlements and the myth of marginality]. Tehran: Sherkat-e Pardazesh va Barnamerizi-ye Shahri. [in Persian]
- Irandoost, K., Alizadeh, H., Khosravianian, L., & Tavalae, R. (2013). *Goone-shenasi-e sokonatgah-ha-ye ghair-e rasmi dar shahr-ha-ye Iran, motale-a-ye tatbighi-ye shahr-ha-ye Sanandaj va Kermanshah* [Typology of informal settlements in Iranian cities, comparative study of Sanandaj and Kermanshah]. *Name-ye Memari va Shahr-sazi*, 5(10), 91-104. [in Persian]
- Ishtiyag, M., & Kumar, S. (2011). Typology of informal settlements and distribution of slums in the NCT, Delhi. *Journal of Contemporary India Studies: Space and Society*, 1(21): 37-46.
- Keyfitz, N. (1980). Do cities grow by natural growth or by migration? *Geographical Analysis*, 12(2): 143-156.
- Khani, S. (2012). *Barresi-e tahavolat-e shahr-neshini dar Iran; Gozashte, hal va aiande* [A study of urban changes in Iran; Past, present and future]. *Gozaresh-e Chap-nashode Dars-e Pooyae-e Jamiat, Dora-ye Doctoray-e Jamiat-shenasi*, Tehran, Faculty of Social Sciences, University of Tehran. [in Persian]
- Mirzaei, M. (2002). *Goftari dar bab-e Jamiaat-shenasi-e Karbordi* [A discourse on applied demography]. Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Montgomery, M. R., Stren, R., Cohen, B., & Reed, H. E. (2019). *Shahr-ha-ye Taghir-e Shekl-yafteh; Taghirat-e Jamiaati va Taserart-e an bar Keshvar-ha-ye dar Hal-e Tawse-e* [Cities transformed: Demographic change and its implications in the Developing World]. (Translated by Esmaeel Nasiri Hende Khaleh and Fazlollah Esmaeeli). Tehran: Jame-e-shenasan. [in Persian]
- Morovati, N. (2012). *Barresi-e avamel-e moaser bar shekl-giri-e sokonatgah-ha-ye ghair-e-rasmi-e shahr-e Sanandaj (Mawred-e motale-e: Mahale-e Abas Abad-e Sanandaj)* [Investigating the effective factors on the formation of informal settlements in Sanandaj (Case study: Abbasabad district of Sanandaj)]. *Entezam-e-Ejtemae*, 4(2), 119-144. [in Persian]
- Naghdi, A. (2004). *Tahavolat-e shahr-o-shahr-neshini dar Iran* [Urban and urbanization changes in Iran]. The first conference of the Population Association of Iran, recent and future developments of the Iran population, Tehran, Iran, Asia-Pacific Population Studies and Research Center: 321-339. [in Persian]
- Nangia, S., & Thorat, S. (2000). *Slum in a metropolis: The living environment*, Delhi: Shipra Publications.
- Perlman, J. E. (2010). *Favela: Four decades of living*

- on the edge in Rio de Janeiro, New York: Oxford University Press.
- Perlman, J. E. (1976). The myth of marginality: Urban poverty and politics in Rio de Janeiro, Berkley, CA: University of California Press.
 - Piran, P. (2002). Poverty alleviation in Sistan & Baluchestan: The case of Shirabad, United Nations Development Programme- Iran Technical Series, 3.
 - Piran, P. (1994). Aloonak-neshini dar Iran: Didgah-haye nazari, ba negahi be sharayet-e Iran [Shed in Iran: Theoretical perspectives, with a look at the situation in Iran]. *Majala-ye Etelaat-e Siasi-Eghtesadi*, 9(3 & 4), 96-101. [in Persian]
 - Population Reference Bureau (2010). World population data sheet, Washington, DC, 2009 USA. Retrieved from www.prb.org.
 - Potter, R. B., & Liloyd-Evans, S. (2005). Shahr dar Jahan-e dar Hal-e Tawse-eh [The city in the Developing World]. (Translated by Kaiomars Irandoost, Mitra Ahmadi & Mahdi Dehghan Menshadi). Tehran: Sazman-e Shahrdari-ha va Dehiari-ha-ye Keshvar. [in Persian]
 - Pumain, D. (2006). The urbanization presses, in *Demography: Analysis and synthesis: A treatise in population studies*, Graziella Caselli, Jacques Vallin, and Guillaume Wunsch; with Contributions by Daniel Courgeau, et al., Volume 2, London: Academic Press.
 - Sam Aram, E., & Ebrahim Najafabadi, A. (2014). *Jamiaat va Refah-e Ejtemaei* [Population and social welfare]. Tehran: Nashr-e Elm. [in Persian]
 - Sharma, S. (1998). Management of urban water services in Delhi: A conceptual framework and applications, an unpublished thesis for master (honors) programme at the graduate school of environment, Macquarie University. Sydney.
 - Statistical Center of Iran (1956-2016). *Natayej-e sarshomari-e omomi-e nofos va maskan-e ostan-e Kurdistan* [The results of the general census of population and housing, years 1956, 1966, 1976, 1986, 1996, 2006, 2011, 2016 in Kurdistan province]. Retrieved from <https://www.amar.org.ir>. [in Persian]
 - Statistical Yearbook of Kurdistan Province (2018). *Fasl-e sarzamin va ab-o-hava va amoozesh* [Chapter land/climate and education]. Retrieved from <https://kurdistan.mporg.ir>. [in Persian]
 - Saraei, H. (2009). *Ravesh-ha-ye Moghadamati-e Tahlil-e Tawzi va Tarkib-e Jamiaat ba Takid bar Tarkib-e Seni-e Jamiaat* [Preliminary methods of population distribution and composition analysis with emphasis on population age composition]. Tehran: Allameh Tabataba'i University. [in Persian]
 - Sarafi, M. (2003). *Baznegari-e vijhegi-ha-ye eskan-e khodangikhte dar Iran: Dar jostojo-ye rahkar-ha-ye tavanmand-sazi* [Review of the characteristics of spontaneous housing in Iran: In search of empowerment solutions]. *Marginalization and Informal Settlement Conference*, Tehran, Iran, University of Social Welfare and Rehabilitation Sciences: 261-272. [in Persian]
 - United Nations (2000). *World urbanization prospects: The 1999 revision*, Department of International Economic and Social Affairs, New York: United Nations.
 - UN-HABITAT (2003). *The challenge of slums -Global report on human settlements 2003*, UN-HABITAT for a Better Urban Future.
 - Zebardast, E. (2006). Marginalization of the urban poor and the expansion of the spontaneous settlements on the Tehran metropolitan fringe. *Cities*, 23(6): 439-454.

نحوه ارجاع به مقاله:

خانی، سعید؛ ایراندوست، کیومرث؛ کمالی، علیرضا؛ (۱۴۰۰) تحلیل تطبیقی ویژگی‌های جمعیتی در سکونت‌گاه‌های رسمی و غیررسمی شهر سنندج، *مطالعات شهری*، 10 (40)، 105-118. doi: 10.34785/J011.2022.210/Jms.2021.132

Copyrights:

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to Motaleate Shahri. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

